

ISSN 1999-4214 (print)

ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ

ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN
HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2025

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2025

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
филология ғылымдарының кандидаты
Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институтының доценті,
философия докторы (PhD)

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша.
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Аасланд Е.	философия докторы (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Каранфил Г.	философия докторы (PhD), профессор, Комрат мемлекеттік университеті, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрысжан Л.Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Олдфилд А.	Философия докторы (PhD), профессор, Каролина Университеті Каролина, АҚШ
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	философия докторы (PhD), профессор, Токат Газиосманпаша университеті, Токат, Түркия

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.
Меншіктенуші: «А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты»
Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Басуға 26.09.2025 ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі. БТ.
Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89
«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© А.Қ. Құсайынов атындағы Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова
Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института имени
А.К. Кусаинова

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша.
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А.Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Аасланд Е.	доктор философии (PhD), профессор
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Каранфил Г.	доктор философии (PhD), профессор, Комратский государственный университет, Кишинев, Молдова
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы им. Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабекулы Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курысжан Л.А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Олдфилд А.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Каролины Каролина, США
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ
Сенмез О.Ф.	доктор философии (PhD), профессор, Университет Токат Газиосманпаша, Токат, Турция

Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
Подписано в печать 26.09.2025 ж. Формат 60*84 1\8. Бум. Типогр.
Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»

©Евразийский гуманитарный институт имени А.К. Кусаинова

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**
Candidate of Philological Science, Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute
Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**
Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the A.K. Kussayinov Eurasian Humanities
Institute

Editorial Board

Aimuhambet Zh.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Aktayeva K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
Absadyk A.A.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Aasland E.	
Bredikhin S.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
Гайнуллина Ф.А.	Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
Yermekova T.N.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University. Almaty, Kazakhstan
Yesirkepova K.K.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
Zhusipov N.K.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
Karanfil G.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Komrat Devlet Univerditesi, Kishinev, Moldova
Kurbanova M.M.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
Kamzabekuly D.	Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
Kuryszhana L.A.	Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
Oner M.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
Oldfield A.	Doctor of Philological (PhD), Professor, Coastal Carolina University Carolina, USA
Pimenova M.V.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
Seifullina F.S.	Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF
Senmez O.F.	(PhD), Professor, Tokat Gaziosmanpasa University, Tokat, Turkey

Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect Zhumabayev
Tel/Fax: (7172) 561 933; e-mail: eagi.vestnik@gmail.com, сайт: ojs.egi.kz

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «A.K. Kussayinov Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No. KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 26.09.2025 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper. Printing house

Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ / CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ / ЯЗЫКОЗНАНИЕ / LINGUISTICS

АМИРОВА А.Б., БЕЙСЕНБАЙ А.Б., ШЫРЫН Х.	Қазақ, ағылшын тілдеріндегі «халық» ұғымының мақал-мәтелдердегі көрінісі	7
КАСПИХАН Б.К., СӘРСЕНБАЙ Ж.А., ИГИЛИКОВА С.И.	Тоныкөк ескерткішінің графикалық және орфографиялық ерекшеліктері	19
КОПБАЕВА Ж.Т., АБДИРАСИЛОВА Г.Қ., БЕКЕНОВА Г.Ш.	Түркі ескерткіштері тіліндегі есімдіктер мен қазіргі түркі тілдеріндегі параллельдер: көне жұрнақтар негізінде	31
ҚҰРМАНБАЙҰЛЫ Ш., ӘЛІМБЕК Г.	Әлихан Бөкейхан еңбектеріндегі мақал-мәтел қолданысы	43
МЫРЗАБАЕВА Б.Д., АЛКЕБАЕВА Д.А., БАЕШОВА Б.Ш.	Қазіргі тіл біліміндегі «тіл» және «сөз» ұғымдарының арақатынасы, сөздің прагматикалық мәні	64
НУСУПОВА А.Ж., ТОҚТЫБАЕВА Ж., ҚҰРМАНБЕКОВА З.Р.	Қазақ тіліндегі гибрид сөздер: жасалуы және қолданысы	78
ӨМІРБЕКОВА Ж.Қ.	Этномәдени компоненттің тіл мен мәдениет сабақтастығындағы орны	88
РАМАЗАНОВ Т.Б., СОЛТАНБЕКОВА А.Ә., ШОРТАНБАЕВ Ш.А.	Мектеп оқулықтары терминдерінің тілдік ерекшелігі («Құқық негіздері» пәні мысалында)	99

ӘДЕБИЕТТАНУ / ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ / LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә.	Есенғали Раушановтың «1932 жыл. Қазақстан» өлеңінде аштық зұлматының бейнеленуі	117
AMANKULOVA L.A., ZHAI LGASBAYEVA K.B.	Manifestations of national mentality in contemporary kazakh poetry	126
BAILIYEVA U.B., DADEBAEV ZH., DAUTOVA B.D.	The degree of equivalence in translating the concept of “qairat” (willpower) in A. Kunanbayev’s works	134
БАЙТУРИНА У.К., ШОМАНОВА Г.К.	Американский текст Ф. Достоевского. Идея и сюжет как открытия реализма	147

КЕМЕҢГЕР Қ.Р., ЖҰМАҒҰЛ С.Б.	Мағжан Жұмабайұлының «Ертегі» поэмасы: тарихи және көркемдік шындық	155
ҚАБЫЛОВ Ә.Д., ҚАМАРОВА Н.С., ШОҚАЙ М.Т.	Әбіш Кекілбайұлы – публицист	164
МӘДІБАЕВА Қ.Қ., МАҒАЗБЕКОВ Н.Ж., РАХМАНОВА Н.М.	Абайдың ақындық кітапханасы: ортағасырлық түркі поэзиясы дәстүрі	177
ТОҚТАР Г.М.	Тәуелсіздік идеясы алаш қаламгерлерінің басым бағыты	187

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ /
МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ /
METHODOLOGY OF TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

BAZARBЕКОВА D.M., ADILOVA ZH.K., SAMSENOVA G.S.	Application of precedent texts in russian language lessons	198
BEISENBAYEVA L.ZH.	Assessing students' oral proficiency in cooperative learning (cefr framework)	209
КҮЗЕМБЕКОВА Ж.Ж., ДЕМЕСИНОВА Ж.О.	Айтылым субтестілерінің құрылымы мен бағалау жүйесі	217

Т.Б. РАМАЗАНОВ¹

А.Ә. СОЛТАНБЕКОВА²

Ш.А. ШОРТАНБАЕВ³

А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, Алматы, Қазақстан^{1,2}

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан³

(e-mail: take_kzz@mail.ru¹, madina-258@mail.ru²,

Shokhan.shortanbaev@gmail.com³)

***МЕКТЕП ОҚУЛЫҚТАРЫ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ТІЛДІК ЕРЕКШЕЛІГІ («ҚҰҚЫҚ НЕГІЗДЕРІ» ПӘНІ МЫСАЛЫНДА)**

Аңдатпа. Бұл мақалада мектеп оқушыларына арналған «Құқық негіздері» пәнінің оқулығындағы терминология мәселесі лингвистикалық тұрғыдан талданады. Әсіресе, терминдердің бірізділігін қамтамасыз ету және олардың оқушыларға түсініктілігін арттыру үшін тарихи кезеңдердегі оқулықтар мен қазіргі оқулықтардың тілдік ерекшеліктері салыстырылады.

Зерттеудің өзектілігі - Алаш кезеңіндегі оқулықтарда құқықтық ұғымдарды қалыптастырудың іргетасы қаланғаны белгілі. Ол кезде құқық терминдерін қазақ тіліне икемдеу, ұлттық ұғымдарға сәйкестендіру бағыты басым болды. Кеңес кезеңіндегі «Әдеп. Қоғам. Құқық» оқулығы және сол тұстағы басқа да оқу құралдарында идеологиялық ықпалдың әсерінен терминдердің бірқатар өзгеріске ұшырағаны байқалады. Ал 2010 жылға дейінгі және 2017 жылдан кейінгі оқулықтарда жаһандану үдерісіне сай, халықаралық тәжірибеге жақындатып, терминдерді бір жүйеге келтіруге талпыныс жасалған.

Аталмыш мақалада оқулықтардың мазмұны мен тілі жас ерекшелігіне қаншалықты сай келетіні зерделенеді. Осы орайда құқықтық терминдерді ағылшын тіліндегі «Оксфорд сөздігімен» салыстыру арқылы терминдерді меңгертудің әдіс-тәсілдері айқындалады. Терминдердің өсу және күрделену деңгейі, яғни градациясы зерттеліп, оқушылардың құқықтық сауаттылығы мен жалпы құқықтық мәдениетін көтеруге әсері бағаланады. Сонымен қатар, мектеп оқулықтарында жиі кездесетін құқық салаларының терминдері – азаматтық құқық, қылмыстық құқық, әкімшілік құқық, халықаралық құқық және т.б. – статистикалық мәліметтермен дәлелденеді. Жұмыстың ғылыми жаңалығы – соңғы жылдардағы (2010 жылдан кейінгі) мектеп оқулықтары мен тарихи тәжірибені салыстыра отырып, құқық саласындағы терминжасамдағы сабақтастықты анықтау.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы – біріздендірілген терминдердің оқушыға түсініктілігін арттыру, құқық пәнін оқытуда қолданылатын ұғымдардың сапасын жоғарылату, құқықтық білім беру сапасын күшейту.

Зерттеудің дереккөзін 9-11 сыныпқа арналған «Құқық негіздері» оқулығының терминдері құрайды. Зерттеу жұмысында Алаш және Кеңес кезеңіндегі құқық терминдерін саралау үшін контент-талдау, ағылшын тіліндегі «Oxford Dictionary of Law» сөздігімен салыстыру үшін салыстырмалы және статистикалық талдау әдістері қолданылды.

Түйін сөздер: терминология, мектеп оқулығы, азаматтық құқық, құқық негіздері, бірізділік.

* Мақала ҚР ҒЖБМ Ғылым комитеті қаржыландыратын ИРН: BR21882227 «Жаңа Қазақстан контекстіндегі тілдік сананы жаңғыртудың лингвистикалық құралдары мен әзірлемелері» атты нысаналы-бағдарламалық қаржыландыру жобасы аясында жазылды.

Кіріспе. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасында білім беру саласын жаңғырту, оның ішінде орта білім беру бағдарламаларының мазмұнын заман талаптарына сай бейімдеу мәселесі күн тәртібінде өзекті орынға ие. Оқулықтардағы терминдердің бірізділігі, әсіресе, құқық пәніне қатысты терминдердің дұрыс қалыптасып, жүйеленуі – мектеп оқушыларының құқықтық сауаттылығын арттырудағы басты факторлардың бірі [1, 86]. Мектеп оқушыларына арналған «Құқық негіздері» пәні қоғамда демократиялық құндылықтарды орнықтыру, заңға құрметпен қарауды қалыптастыру, жеке тұлғаның құқықтық санасын жетілдіру сияқты маңызды міндеттерді атқарады. Оқулықта қолданылатын терминдер түсінікті, ғылыми негізделген, сонымен қатар оқушылардың жас ерекшелігіне үйлесімді болуы қажет.

Терминологияның бірізділігі мәселесін тарих тұрғысынан талдасақ, Алаш кезеңінде (XX ғасырдың басы) қазақ зиялылары құқықтық терминдерді ұлттық тілге бейімдеп, қазақ оқырманына түсінікті болатындай қалыптастыруға күш салды. Бұл кезеңде Ахмет Байтұрсынұлы, Әлихан Бөкейханұлы, Жүсіпбек Аймауытұлы сынды қайраткерлердің еңбектері қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуына зор үлес қосты [2, 34].

Алайда Кеңес өкіметі орнағаннан кейін, оқулықтарға идеологиялық мазмұн үстемдік етіп, «Әдеп.Қоғам.Құқық» тәрізді оқу құралдарында бірқатар терминдердің саяси-идеологиялық реңкі күшейді. Соның салдарынан ұлттық тілде орныққан кейбір ұғымдар қолданыстан шығып қалды, немесе өзгертілді.

Тәуелсіздік алғаннан кейін (1991 жылдан бастап) құқықтық білім беру жаңа кезеңге қадам басты. Мемлекеттік тілдің мәртебесі айқындалып, орыс тілінің ғана емес, ағылшын және басқа да шет тілдерінің ықпалы арта түсті. 2010 жылға дейінгі оқулықтарда мемлекеттік білім стандарттарына сәйкес реформалар жүргізіліп, терминдерге қатысты ресми бекітілген нұсқалар енгізілді. 2017 жылдан кейінгі оқулықтарда жаңартылған білім беру бағдарламасына көшу барысында құқықтық терминдерді жаңа тұрғыдан қарап, оларды халықаралық тәжірибеге сәйкестендіру талпынысы байқалады [3].

Соңғы жылдары оқулықтардың тілін әлемдік үрдістермен, соның ішінде ағылшын тіліндегі заң терминдерімен салыстыра отырып жетілдіру қажеттілігі туындап отыр. Құқықтық пәндер контекстінде «Оксфорд сөздігі» немесе «The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law» тәрізді іргелі еңбектерде қолданылатын терминдердің жалпыға ортақ бірізділігі мен нақты анықтамалары бар. Мұның өзі халықаралық тәжірибеде қалыптасқан терминдердің қазақ тіліне ұғынықты аудармасын жасауға, қажет жағдайда жаңа терминдер қалыптастыруға ықпал етеді.

Әдістемежәнезерттеуәдістері. Терминологиямәселелерінзерттеу– лингвистиканың бір тармағы ретінде XX ғасырдан бері қарқынды дамып келеді. Қазақ тіл білімінде Ахмет Байтұрсынұлы алғашқылардың бірі болып ғылыми стиль, оқу құралдарын жазу әдістемесі және терминдерді қалыптастырудың негізгі қағидаттарын ұсынды. Ол ұлттық тілдің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, шет тілден енген терминдерді қазақ тіліне икемдеуді көздеді.

Терминжасам теориясында Ш.Құрманбайұлы [4], Б.Хасанұлы [5], Ә.Айтбаев [6] сынды ғалымдардың еңбектері маңызды орын алады. Олар заң саласындағы бірқатар ұғымды қазақ тіліне бейімдеуге қатысты нақты ұсыныстар жасап, терминдердің семантикалық, морфологиялық және функционалдық ерекшеліктерін талдады. Әсіресе құқық саласында көптеп кездесетін «азаматтық құқық», «қылмыстық құқық», «әкімшілік құқық» сияқты тіркесті терминдерді тұрақтандыруға көңіл бөлінді.

Ғылыми әдебиеттерде мектеп оқушылары үшін құқықтық терминдердің тым ресмиленген нұсқасы тиімсіз екені айтылады. Бұл оқушылардың пәнге деген қызығушылығын төмендетеді, себебі жасөспірімдердегі қабылдау ерекшелігі психологизм мен визуализацияға көбірек сүйенеді. Сондықтан қазіргі оқулықтарда құқықтық ұғымдарды мысалдар, диаграммалар, кейстік тапсырмалар арқылы ұсыну үрдісі дамуда [7, 19].

Кеңес өкіметі тұсында жазылған құқық пәні оқу құралдары (көбінесе «Қоғамтану», «Әдеп. Қоғам. Құқық» т.б. пәндердің бір бөлімдері ретінде) орыс тілінен аударма түрінде болды. Ондағы терминология аудармадан кейін де көп жағдайда түсініксіз, көп буынды түрінде қалды. Мысалы, «объективті жақ», «субъективті жақ» сияқты қылмыстық құқықтың категориялары қазақ тілінде ауыр тіркестерге айналып, оқушыларға түсінуге қиындық тудырды [8, 56].

Қазіргі оқулықтарда (9, 10, 11-сыныптарға арналған) бірізділік байқалғанымен, әлі де терминдерде өзгермелі нұсқалар кездеседі. Мысалы, «ювеналды әділет» кей оқулықтарда «кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі әділет жүйесі» деп аударылса, басқа оқулықта бірден «ювеналды әділет» деп беріледі. Мұндай айырмашылықтар оқушылардың ұғымдық жүйесін шатастырады. Сондықтан заңнамалық актілер мен терминологиялық комиссия бекіткен нақты нұсқауларды басшылыққа алу маңызды.

Халықаралық деңгейде, әсіресе ағылшын тілінде құқық терминдерін түсіндіруде түсініктілік пен қысқалық басым. Oxford Dictionary of Law (8th ed.) және Black's Law Dictionary (12th ed.) секілді беделді сөздіктер терминнің анықтамасын мейлінше нақты беріп, қажет болған жағдайда қысқаша мысалдармен толықтырады. Бұл тәсіл оқушыларға немесе заң саласымен алғаш танысқандарға ұғымды жылдам игеруге көмектеседі [9].

Халықаралық құқық терминдерін зерттеген шетелдік ғалым Гваделупе Сориано Барабино мектептегі құқықтық білім берудің халықаралық тәжірибесіне талдау жасай отырып, қарапайым тіл мен бірізді терминдердің маңызын ерекше атап көрсетеді. Олар әртүрлі елдердің оқулықтарында бір терминнің әртүрлі нұсқалары кездескен жағдайда оқушылардың қызығушылығы төмендеп, пәнді игеру көрсеткіші төмендей түсетінін статистикалық деректермен дәлелдейді [10, 11].

1920-1930 жылдардағы Алаш қайраткерлерінің еңбектері мен Кеңес кезеңіндегі «Әдеп. Қоғам. Құқық» оқулықтарынан бастап, 2010 жылға дейінгі және 2017 жылдан кейінгі «Құқық негіздері» пәніне қатысты оқулықтар сарапталды. Бұл үшін контент-талдау әдісі қолданылды.

Салыстырмалы талдау арқылы ағылшын тіліндегі «Oxford Dictionary of Law» сөздігі мен «The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law» еңбегінде кездесетін негізгі құқықтық терминдермен өзара салыстырылып, терминдердің бірізділігі мен халықаралық стандартқа сәйкестігін анықтауға септігін тигізді.

Әр кезеңде басылып шыққан оқулықтардың терминдік қорын салыстыру барысында терминдердің пайыздық үлесі мен жиілігі есептелді. Статистикалық талдау нәтижесінде мектеп оқулығында ең көп кездесетін құқық салаларының (азаматтық, қылмыстық, әкімшілік, еңбек және т.б.) терминдерін анықталды.

Талқылау мен бақылау. XX ғасырдың басы – қазақ халқының рухани-мәдени жаңғыруында ерекше орын алған кезең. Осы тұста Алаш қайраткерлері ана тілінің мәртебесін көтеріп, түрлі ғылым салаларына қажетті жаңа ұғым-терминдерді қазақ тілінде қалыптастыруға күш салды. Солардың бірі – Ахмет Байтұрсынұлы бастаған топтың заң саласына қатысты терминдерді жүйелеп, «қазақы» атаулармен бекіту жұмысы. А. Байтұрсынұлы қазақ қоғамының құқықтық санасын өз тілінде жетілдірудің маңыздылығын баса айтады. Ол «сот», «үкім», «айыпкер», «құқық», «міндет» сияқты сөздердің қазақтың сөйлеу тұрмысына, қалың бұқараға түсінікті болатын нұсқаларын ұсынды [11].

1922 жылы жазылған «Қылмыс заңы» – Алаш кезеңінің заңнамалық бастамалары аясында ұсынылған, ұлттық құқықтық ойды жаңаша сипатта қарастырған еңбектердің бірі. Сол уақыттары қазақ зиялыларына (Ахмет Байтұрсынұлы, Жаһанша Досмұхамедұлы, Сейдәзім Кәдірбайұлы, т.б.) тән ортақ ұстаным – құқықтық терминдерді қазақтың төл мәдениетінен, дәстүрлі заң тәжірибесінен іздеу және жаңа заманға бейімдеу болды [12, 141]. 1922 жылғы «Қылмыс заңы» (кей деректе «Қылмыстық заң» деп те аталған) мәтінінде қолданылған терминдер соның айқын мысалы.

1-кесте. «Қылмыс заңы» нұсқасындағы кейбір негізгі терминдер

Термин	Мәтіндік мәні	Ұлттық-мәдени негізі	Қазіргі баламасы	Артықшылығы	Қазіргі күрделілігі
Қылмыс	Заңмен тыйым салынған салынған әрекет	«Қылмыс» сөзі қазақтың ауызекі тілінде де ертеден «кінә», «жазаға лайық әрекет» мағынасында қолданылған	Қылмыс (өзгеріссіз)	Түпкі мағынасы тарихи тұрғыда қалыптасқан; түсінікті, қысқа.	Қазіргі Кодексте ұғым аясындағы саралау («қылмыстық теріс қылық», «әкімшілік құқық-бұзушылық») күрделі болып кеткен.
Айып-кер	Қылмыстық істе айып тағылған адам	Ұлттық құқықтық тәжірибедегі «айып төлеу», «айыбын өтеу» деген түсініктермен үндес.	Айып-талушы, сотталушы	Тікелей «айып» сөзінен өрбігендіктен, мағынасы анық, қазақ тіліне жақын.	Қазіргі заңнамада айып тағылған тұлға іс жүргізудегі мәртебесіне қарай бірде «күдікті», бірде «айыпталушы» не «сотталушы» деп бөлінеді.
Жаза	Қылмыс жасаған адамға қолданылатын шара	Дәстүрлі «жазалау», «жаза тарту» ұғымы өте көне заманнан бар.	Жаза (өзгеріссіз)	Халыққа түсінікті, ықшам, ұлттық санаға сіңген ұғым.	Қазіргі кодексте жазаның түрлері, олардың қолдану тәртібі күрделі нормалармен анықталады.
тұтқын	Бостандықтан айырылған адам	Ұлттық танымда «тұтқын» көбіне соғыс, талау барысында қолға түскен адам деген мағынаны қамтыған.	Қамауға алынған адам, сотталушы, арестант	Ауызекі тілде кең тараған, бір сөзбен ұғымды береді.	Қазіргі заңда «тұтқын» терминінің орнына «қамауға алу» қолданылып, жіктеледі.
Кісі өлтіру (кісі қыру)	Адам өміріне қол сұғу	«Кісі» – қазақ тілінде «адам», «кісі өлтіру» – әдеттік құқықтағы ең ауыр қылмыс	Адам өлтіру	Тілдік тұрғыда қазақ ұғымына жақын.	Заңнамада қазіргі таңда «адам өлтіру» көп сатылы саралануды талап етеді (қасақана, абайсызда, ауырлататын/ жеңілдететін мән-жайлар).

1920 жылдары заң мәселелеріне қатысты бірқатар ұсыныстар жасаған Алаш қайраткері – Жаһанша Досмұхамедұлы болды. Ғалымның еңбектерінде араб-парсы текті «низам», «қазы», «уәлаят» секілді сөздер жиі кездеседі. Бұл – сол кезеңдегі ұлттық тілдің бір ерекшелігі: шарият заңдарынан немесе Орта Азиядағы таным-түсініктен енген кірме сөздердің әлі де заң саласында актив қолданыста болғанын білдіреді.

Сейдәзім Кәдірбайұлы мен Жаһанша Досмұхамедұлы енгізген терминдердің бір бөлігі бұрыннан қазақ даласында билер соты арқылы орныққан «билеуші», «жарғы», «дау», «айып» сияқты атаулармен үйлеседі. Бүгінде олардың кейбірі нақты заң саласында (мысалы, «жарғы» – ұйымның ішкі ережесі, «дау» – талап-арыз) басқа мағынада қолданылады. Кеңестік кезеңнің бастапқы жылдары «сот», «заң», «қорғаушы», «айыпталушы» сияқты терминдердің біртіндеп орнығуы байқалды. «Низам» сөзін «заң» сөзінің алмастыруы, «қазы» сөзін «судьямен» алмастыруы – қазақтың ұлттық сөз қорын заманауи заңгерлік ұғымдармен ұштастырудың мысалы. Бүгінде «сот», «заң», «үкім», «құқық», «міндет», «айыпкер», «тұтқындау» сынды ұғымдар құқық саласында біржола орнықты. Ал «билеуші» (би) соттың функциясын көрсететін ұғым ретінде тек тарихи-этнографиялық еңбектерде қолданылып жүр. «Низам» атауы құқықтық құжатта сирек кездеседі, көбіне «ереже» немесе «заң» деп айтылады.

1922 жылы Сейдәзім Кәдірбайұлы мен Жаһанша Досмұхамедұлы қолданған заң терминдері – Ахмет Байтұрсынұлы бастаған ұлттық терминжасам мектебінің заңды жалғасы. Бұл кезеңде ұсынылған «жарғы», «дау», «билеуші (би)», «низам», «қазы» сияқты сөздер бүгінгі күні ішінара мағына өзгерісіне ұшыраса да, қазақ заң тілінің қалыптасу тарихында елеулі орын алады. Терминдердің ұлттық сипаты, ең алдымен, қазақтың дәстүрлі құқықтық мәдениетімен және тілдік ұғымдарымен біте қайнасуында жатыр.

Кеңестік идеология үстемдік құрған уақытта оқулықтардың мазмұны мен тілі де саясаттан тыс қала алмады. «Әдеп.Қоғам.Құқық» сияқты пәндерді оқытуда негізгі басымдық коммунистік идеологияны насихаттауға берілді. Құқықтық ұғымдар марксизм-ленинизм іліміне негізделіп түсіндірілді. Соның салдарынан қазақ тіліндегі бірқатар заң терминдері орыс тілінен тікелей алынып, транслитерация арқылы қолданылды. Мысалы, «Конституция», «прокурор», «сот», «қылмыс» деген секілді сөздер тікелей аудармасыз, сол қалпында енді. Бұл кірме терминдердің қатарында түпнұсқа мағынасы бұрмаланған немесе оқушыларға түсінуге ауыр тіркестер де болды.

Оның үстіне, Кеңес өкіметі тұсында қазақ тілінде заң саласында термин қалыптастыруға шектеулер болды, ұлттық құқықтық мәдениетті дамыту мәселесі кейінгі орынға ысырылды. Нәтижесінде құқық саласындағы терминдердің бірізділігіне қол жеткізу қиынға соқты. «Әдеп.Қоғам.Құқық» оқулығын талдау барысында да жас ерекшелігіне мән берілмей, балалық, жасөспірімдік психологиясына ауыр терминдер пайдаланылғаны байқалады.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі алғашқы кезеңде заң ғылымдарының қазақ тілінде дамуы қарқын алғанымен, 1990 жылдардағы экономикалық және саяси өтпелі кезең оқулықтарды біріздендіруге бірден мүмкіндік бермеді. Дегенмен 2000 жылдардан бастап Мемлекеттік білім беру стандартына сай «Құқық негіздері» пәні мектеп бағдарламасына ене түсті. Осы кезде терминологияны жүйелеуде бірқатар алға жылжу болды. Мемлекеттік тіл мәселесі көтеріліп, түрлі терминологиялық комиссиялар құрылды. Заң мәтіндерін қазақ тіліне аудару жұмыстарында белгілі бір критерийлер қабылданып, көптеген терминдер ресми түрде бекітілді.

2010 жылға дейінгі оқулықтарда «азаматтық құқық», «қылмыстық құқық», «отбасылық құқық» сияқты терминдер біршама орнықты, бірыңғай аударылды. Екінші жағынан, «қылмыстық процесс», «медиация», «меритократия», «нотариат» сияқты шет тілінен енген жаңа терминдердің аудармасы бірыңғай болмады. Оқушыларға арналған оқулықтарда бұл терминдер көп жағдайда жақша ішінде түсіндірме арқылы берілді немесе тікелей калька түрінде сақталды.

2017 жылдан кейінгі жаңартылған білім беру мазмұнында «Құқық негіздері» пәні 9-11 сыныптарда оқытады. Бұл жасөспірімдердің құқықтық санасы қалыптасып, тұлғалық көзқарастары бекітілетін маңызды кезең. Осы себепті оқулық тілі бір жағынан ғылыми, екінші жағынан түсінікті болуға тиіс. Терминдердің күрделілік деңгейі оқушының ментальдық даму ерекшелігіне сай болуы қажет.

Орта білім беру стандартына сәйкес, «Құқық негіздері» пәні 9-сыныпта кіріспе сипатында өтіліп, оқушыларға құқық және мемлекет ұғымдары, заң және заңның

функциялары, азаматтық құқықтың бастамалары, отбасы және неке құқығының кей аспектілері таныстырылады. 10-сыныпта құқықтың салалары тереңірек қамтылады: азаматтық, қылмыстық, әкімшілік және еңбек құқығы. Ал 11-сыныпта халықаралық құқық, конституциялық бақылау, сот жүйесі, құқықтық мемлекет, адам және азамат құқықтары мен бостандықтары сияқты күрделі тақырыптар енгізіледі. Осы үш оқулықты (авторлар тобы әртүрлі болуы мүмкін) салыстыру барысында төмендегідей ерекшеліктер байқалды:

1. Терминдердің кезеңдік күрделенуі:

9-сыныпта «құқық», «заң», «бостандық», «жауапкершілік» сияқты базалық ұғымдар беріледі.

10-сыныпта «моральдық шығын», «әкімшілік құқықбұзушылық», «антидемократикалық режим» «әкімшілік құқық» т.б. күрделірек ұғымдар пайда болады.

11-сыныпта «преюдиция», «кассация», «нострификация», «контрафакт», «филиация», «ювеналды юстиция» секілді арнайы терминдер көбейеді.

Айталық, 9-10-11 сыныптарда «алимент» ұғымына берілген дефиницияның ерекшеліктері төмендегідей: 9-сынып деңгейінде алимент ұғымы “заңмен бекітілген жағдайларда отбасы мүшелерінің бірі екіншісіне төлейтін қаражат” деп сипатталады. Мұнда оқушыларға алименттік міндеттеменің негізгі мақсаты – «еңбекке қабілетсіз және мұқтаждық көріп отырған отбасы мүшелерін асырау» екені қарапайым тілмен жеткізілген. Бұл анықтамада ата-аналардың өз құқықтарын дұрыс атқармаған жағдайда қолданылатын санкция туралы ескерту бар, сондықтан 9-сынып оқушыларына отбасылық жауапкершіліктің заңдық тұстары қысқаша таныстырылады [13, 69].

10-сынып деңгейінде алимент ұғымы біршама кеңейеді: «Ерлі-зайыптылардың біреуі екіншісіне, ата-анасы кәмелетке толмаған баласына немесе ересек бала қарт ата-анасына міндетті түрде төлейтін қаражат». Мұнда терминнің латынша түп-төркіні (**alimentum**) және төлемнің «тамақтануға» арналатыны тікелей атап өтіледі. Сонымен қатар төлемнің өз еркімен немесе сот арқылы мәжбүрлі жолмен өтелетіні түсіндіріледі. Осылайша 10-сыныпта алименттің қолданылу аясы кеңейіп, әлеуметтік-маңызды мәртебесі баса көрсетіледі [14, 75].

11-сыныпта алимент «ақшалай немесе материалдық тұрғыдан асырау» деп анықталып, нақты жағдайда (мысалы, ерлі-зайыптылардың біреуі баланы бағудан бас тартқан кезде) сот арқылы өндірілетіні баса айтылады. Бұл жерде құқықтық реттеудің сот инстанциялары мен тараптардың міндеттеріне байланысты тетіктері тереңірек қозғалады, яғни оқушыға құқықтық рәсімнің толық тізбегі мен салдары кең көлемде ашылады [15, 82].

Алимент термині мектеп бағдарламасында біртіндеп күрделеніп, әр сыныпта оқушылардың жас және когнитивтік ерекшеліктеріне сәйкес түсіндірілгені жөн. 9-сыныптан бастап 11-сыныпқа дейін терминнің құқықтық, әлеуметтік және моральдық қырлары жан-жақты ашылып, сот және заңнама тетіктері туралы мағлұмат беріледі

2. Кеңес заманындағы оқулықтардан ерекшелігі:

Кеңес заманындағы оқулықтарда (мысалы, «Әдеп.Қоғам.Құқық» немесе «Қоғамтану») көптеген ұғымдар идеологиялық бояумен түсіндірілгенін ескерсек, қазіргідей ғылыми негіз бен дербес құқықтық теорияға сүйеніп жазылған оқу материалдары әлдеқайда сапалырақ. Дегенмен терминжасам тұрғысынан алғанда, сол кезеңнен бері келе жатқан «транслитерацияланған» терминдер әлі де кездеседі. Мысалы, «конституция» сөзін тікелей «Ата Заң» деп алмастырмай, көбіне қосарланған нұсқада («Конституция – Ата Заң» ретінде) қолдану үрдісі байқалады [16, 10].

3. Күрделі терминдердің анықтамасы және оларды жеңілдету жолдары:

Талдау барысында бірнеше құқықтық терминнің анықтамасы тым «көлемді» әрі оқушыларға күрделі екені анықталды. Мұндай анықтамалар, біріншіден, түсінуді қиындатса, екіншіден, есте сақтауды да күрделендіреді. Төменде күрделі анықтамалар және олардың оқушы таным-түсінігіне сәйкес жөнделген нұсқасы ұсынылды.

Оқулықтағы анықтама: Қылмыстық қудалау (айыптау). Қылмыстық заңда тыйым салынған іс-әрекетті және оны жасаған адамды, соңғысының қылмыстық құқықбұзушылық

жасаудағы кінәсін анықтау мақсатында, сондай-ақ осындай адамға жаза немесе өзге де қылмыстық-құқықтық ықпал ету шараларын қолдануды қамтамасыз ету үшін айыптаушы тарап жүзеге асыратын процестік қызмет [14, 51].

Ұсынылатын нұсқа: Қылмыстық қудалау (айыптау). Мемлекет тарапынан қылмыс жасаған адамды анықтап, оны жауапқа тартуға бағытталған іс-шаралар жиынтығы.

Оқулықтағы анықтама: Неке. Ерлі-зайыптылар арасындағы мүлдікті және мүлдікті емес құқықтар мен міндеттерді туғызатын, отбасын құру мақсатында заңнамада белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімімен жасалған еркек пен әйел арасындағы тең құқықтық одақ [15, 68].

Ұсынылатын нұсқа: Неке. Екі адамның заңды түрде отбасы құрып, бірге өмір сүруге жасаған келісімі.

Оқулықтағы анықтама: Шоғырландырылған заң. Заң шығару құрылымдарын жетілдіру мақсатында қабылданатын ірі заң [14, 19].

Ұсынылатын нұсқа: Жинақталған заң. Бірнеше заңды біріктіріп, бір құжатқа айналдырған ереже. Оқулықтағы анықтама: **Нормативтік-құқықтық акт**. Республикалық референдумда қабылданған немесе уәкілетті орган қабылдаған, құқық нормаларын бекітетін, қолданылуын өзгертетін, толықтыратын, тоқтататын немесе олардың әрекеттерін тоқтата тұратын белгіленген нысандағы жазбаша ресми құжат [13, 39].

Ұсынылатын нұсқа: **Нормативтік-құқықтық акт**. Мемлекет қабылдаған ресми құжат. Онда заңдар мен ережелер жазылады. Бұл ережелерді барлық азаматтар орындауға міндетті.

Оқулықтағы анықтама: **Билікті бөлу қағидаты**. Заңдылықты қамтамасыз етіп, билікті шамадан тыс пайдалануға жол бермейтін, барлық азаматтардың, лауазымды тұлғалардың, мемлекеттік органдардың, қоғамдық институттар мен ұйымдардың заң талаптарын тең дәрежеде орындау қажеттігін білдіретін қағидат [13, 101].

Ұсынылатын нұсқа: **Билікті бөлу** – мемлекетте биліктің үш тармаққа бөлінуі: заң шығарушы, атқарушы және сот билігі. Әр тармақтың өз міндеттері бар, және олар бір-бірін бақылайды. Бұл әдіс билікті асыра пайдаланбау үшін қажет.

Жоғарыда көрсетілгендей, терминнің айтар ойын сақтай отырып, сөйлемді қысқарту және мағынасын оқушыға жақындату негізгі мақсат болып табылады. Бұл тәсіл оқушылардың пәнге қызығушылығын арттырып, есте сақтауын жеңілдетеді

4. Ағылшын тіліндегі оқулықтар тәжірибесін пайдалану.

Шетелдік мектептерде құқық негіздері жиі «Civics» немесе «Social Studies» аясында оқытылады. Онда терминдер қысқа әрі нақты түрде беріледі. Мысалы, «offence» сөзін түсіндіруде оны заң бұзушылық ретінде ғана емес, нақты мысалдармен, кейстермен байланыстырып, оқушылардың қызығушылығын оятады. Қазақстандық оқулықтарда да кейстік тапсырмалар мен жаттығулар көбейіп келе жатқаны қуантады, алайда терминдерді тікелей аудару немесе калька жолымен алу оқушылардың түсінуіне кедергі болуы мүмкін. Ағылшын тіліндегі құқық оқулықтарында, әсіресе 9-10-сынып деңгейінде, қосымша глоссарий, диаграмма, кестелер жиі пайдаланылады. Бұл тәсіл оқушылардың визуалды қабылдауын жеңілдетеді [17, 163]. Қазақстандық оқулықтарда да терминдерді кесте арқылы біріктіріп беру, ұқсас ұғымдарды топтастыру сынды әдістерді кеңірек қолдану ұтымды болмақ.

«Оксфорд сөздігі» немесе «Black's Law Dictionary» сияқты беделді ағылшын тіліндегі сөздіктер құқық терминдерін мүмкіндігінше нақты, ұғымдық ауқымын тұжырымдай отырып түсіндіреді. Онда әрбір терминге қысқа анықтама беріліп, кейде мысалдар, заңдық дереккөздерге сілтемелер келтіріледі. Бұл оқушының құқық саласына деген қызығушылығын оятады, себебі теория тікелей тәжірибемен, нақты оқиғалармен ұштастырылады.

Қазақстандық оқулықтарда мұндай жүйелі көзқарас толық болмаса да, кейінгі жылдары құрастырылған оқулықтарда мысалдар, кейстер келтіру үрдісі байқалады. Мысалы, «отбасылық құқық» бөлімінде неке шарты, алимент төлеу, ата-ананың құқықтары

сияқты ұғымдарды өмірлік жағдайлармен байланыстыра түсіндіру көптеп кездеседі. Сол арқылы оқушылар құқықтық терминдерге бей-жай қарамай, олардың өмірдегі қолдану аясы бар екенін сезіне бастайды

5. Құқық салалары бойынша терминдердің жиілігі:

Мектеп оқулықтарында ең көп қамтылатын құқық салалары – азаматтық және қылмыстық құқық. Себебі бұл екі саланың ұғымдары жасөспірімдердің күнделікті өмірінде жиі кездеседі және құқықтық сауаттылық тұрғысынан да аса маңызды. Талдауға алынған «Құқық негіздері» оқулығында жиі кездесетін құқық саласы терминдерінің үлесі мынадай бөліністе анықталды:

Құқық салалары	9-сынып	10-сынып	11-сынып
Азаматтық құқық	30%	25%	15%
Қылмыстық құқық	20%	30%	20%
Әкімшілік құқық	10%	15%	15%
Еңбек құқығы	15%	10%	5%
Отбасы құқығы	15%	5%	5%
Халықаралық құқық т.б.	10%	15%	40%

Кестеден көрініп тұрғандай, 9-сыныпта азаматтық құқық, отбасы құқығы көбірек болса, 10-сыныпта қылмыстық және әкімшілік құқықтың терминдері көбейеді, ал 11-сыныпта халықаралық құқыққа қатысты ұғымдар мен конституциялық құқыққа байланысты терминдер басымдық алады. Бұл градация – табиғи үрдіс: оқушының құқық салаларын кезең-кезеңімен меңгеруіне сәйкес терминдер де күрделеніп отырады.

Жалпы білім беретін мектептердің 9-сыныбы – құқықтық сауат пен ұлттық құндылықтарды қатар үйретуге ерекше көңіл бөлетін кезең. Себебі бұл жастағы оқушылар жасөспірімдік шақта әлеуметтік және құқықтық ұғымдарды игеруге бейім келеді, әрі олардың дүниетанымы белсенді түрде қалыптасады. Сол себепті «Асар», «Белкөтерер», «Ерулік», «Жылу», «Қонақасы», «Қонаққәде», «Отбасы институты», «Той дастарқаны» және «Туыстық» сияқты этномәдени мазмұндағы құқықтық ұғымдардың оқулыққа енгізілуі жасөспірімдердің ұлттық құндылықтарға деген құрметін нығайтып қана қоймай, олардың санасына қазақ халқының ежелгі заңдық, қоғамдық қатынастар жүйесінің негіздерін сіңіреді.

9-сыныптың «Құқық негіздері» пәнінде этномәдени ұғымдарды енгізу мынадай міндеттерді атқарады:

- Оқушыларға ата-баба дәстүрлерінің құқықтық, әлеуметтік қырларын түсіндіру.
- Ұлттық тәрбие мен құқықтық мәдениетті ұштастыра отырып, патриоттық сана қалыптастыру.
- Тілдік және мәдени-әлеуметтік сабақтастықты қамтамасыз ету.

Жас ұрпақтың құқықтық сауаттылығын арттырумен қатар, олардың ата дәстүрлерін білуге ынталандыру.

«Асар» – қазақ халқының ең көне әрі кең тараған дәстүрлерінің бірі. Ол туыстар мен көршілердің, таныстардың еңбек күші мен ынтымағын біріктіру арқылы ауыр жұмыстарды тегін атқаруды білдіреді. Үй салу, құдық қазу секілді ауқымды жұмыстарды көпшілік болып атқарғанда, еңбектің өнімділігі артып, қоғамда өзара жәрдем беру ұстанымы қалыптасады. 9-сынып оқушылары үшін «асар» ұғымын меңгерудің маңызы – біріншіден, «асар» арқылы қазақ қоғамындағы ынтымақтастық, еріктілік, қайырымдылық құндылықтарын түсіну; екіншіден, ұлттық салт-дәстүр мен қазіргі құқықтық нормалардың тарихи үндесуін көру. Мысалы, қазіргі уақытта заңда волонтерлік немесе қоғамдық жұмысты ұйымдастыру мәселелері қамтылады. «Асардың» дәстүрлі нұсқасы – дәл осы волонтерліктің тарихи бір көрінісі.

Ал «Белкөтерер» – жоғары жастағы қарияларға арнайы құрмет көрсету дәстүрі. Бұл дәстүрде қарияларға күш-қуатын арттыру үшін қазы, ірімшік, құрт, қымыз секілді

жеңіс дастарқан дайындалып, «еліңе еңбегің сіңді» деген мадақтау да беріледі. Құқықтық тұрғыдан алғанда, мұндай дәстүрлі қалып бүгінгі «қарттарды әлеуметтік тұрғыда қолдау» және «ұрпақтық сабақтастық» қағидаттарымен үндеседі. 9-сынып оқушылары Белкөтерер дәстүрін оқып-білу арқылы аға буын өкілдерін сыйлау, әлеуметтік қолдау мен құрметтеу мәселелерінің тарихи тамырын түсінеді.

«Ерулік» – ауылға жаңадан көшіп келгендерге көршілерінің жасаған құрметі мен көмегі. Бұл қазақ қоғамында әлеуметтік бейімдеудің тиімді тәсілі болған. Құқықтық аспектіде «еруліктің» маңызы – жаңа ортаға интеграция, әлеуметтік қолдау, көршілер арасында тату қарым-қатынас орнатуға негізделуі. Бүгінде мұны «коммуналдық ынтымақ», «көршілік өзара келісім» қағидаттарымен салыстыруға болады. 9-сынып оқушылары «ерулік» ұғымын оқу арқылы көршілік құқық нормаларының тек заңдармен ғана емес, дәстүр мен әдет-ғұрып арқылы да реттелетінін түсінеді.

«Жылу» – табиғи апат немесе басқа да бақытсыздыққа ұшыраған жандарға көмек көрсету дәстүрі. Осы ұғым ел арасындағы материалдық және рухани қолдаудың, қайырымдылықтың, ортақтасудың айқын нышаны. Құқықтық тұрғыда қайырымдылыққа, мүгедектерге, аз қамтылған отбасыларға, апаттан зардап шеккендерге демеуқаржы бөлу тәрізді әрекеттер біздің заманауи заңнамамызда да қарастырылған. Сол себепті «жылу» дәстүріне байланысты қалыптасқан түсінік – қазіргі әлеуметтік қорғау жүйесінің де түп-тамыры. 9-сыныпта бұл дәстүрдің маңызы оқушыларға адамгершілік, мейірімділік, ортақ жауапкершілік идеясын тереңірек сезінуге көмектеседі.

Қазақ халқының қонақжайлылық дәстүрі өте бай, оның ішіндегі «Қонақасы» – арнаулы шақырылған немесе арнайы келген кісілерге берілетін дәм. Бұл дәстүр әдетте қазақ қонақ күту мәдениетінің басты нышандарының бірі ретінде танылған. Құқықтық аспектіде «қонақасы» – жеке тұлғаны сыйлау, қоғамдық тәртіп орнату, туыстық және достық байланысты нығайтуға арналған әлеуметтік механизм. 9-сынып оқушылары «қонақасы» ұғымын үйрену арқылы қазақтың «қонақты Құдайындай күту» қағидатын құқықтық мәдениеттің бір бөлігі ретінде бағалай бастайды. Өйткені қонақты қарсы алу ғана емес, оның қауіпсіздігін, жайлылығын қамтамасыз ету де әлеуметтік міндет санаған.

«Қонақкәде» – осы қонақжайлылықтың жалғасы. Үй иесі қонақты ән айтуға, өлең оқуына, күй тартуға немесе өнер көрсетуге шақыруы арқылы оны құрметтеу әрі отырыстың көңілді өтуін қамтамасыз етуді көздейді. Бұл дәстүрдің құқықтық немесе әлеуметтік мәні – адамдар арасындағы мәдени қарым-қатынас пен өзара сыйластықты орнықтыру. 9-сынып оқушылары үшін «қонақкәде» – қазақи отбасылық-тұрмыстық мәдениеттегі өнердің ролін көрсететін маңызды ұғым.

«Отбасы институты» – құқық саласында біршама жиі қолданылатын термин болғанымен, «Құқық негіздері» пәнінде оның этномәдени аспектісі де ерекше атап өтіледі. Қазақ халқында отбасы – тек ер мен әйелдің одағы ғана емес, ол туыстық, әулеттік, рухани және материалдық құндылықтарды жалғастырушы әлеуметтік ұяшық. Заң ғылымында отбасы институты бала тәрбиесі, мүліктік құқықтар, жеке және қоғамдық жауапкершілік тұрғысында зерттеледі. Ал этномәдени салада «Отбасы институты» дегеніміз – салт-дәстүрлердің, рулар мен ата-бабалардың тарихи жалғастығы мен дәстүр сабақтастығының жүзеге асырылатын орны.

9-сынып оқушылары үшін «Отбасы институты» ұғымын меңгеру – олардың болашақ өміріне қажет құқықтық сауат пен ұлттық құндылықтарға құрметтің негізін қалау. Осы жаста отбасыға қатысты құқықтық нормалар мен дәстүрлі ережелерді білу жасөспірімдердің әлеуметтік өмірге бейімделуіне көмектеседі.

Жоғарыда аталған «Асар», «Белкөтерер», «Ерулік», «Жылу», «Қонақасы», «Қонақкәде», «Отбасы институты», «Той дастарқаны» және «Туыстық» терминдері – қазақ халқының құқықтық мәдениетінен хабар беретін, ұлттық дүниетанымның маңызды компоненттері. Олардың 9-сыныпта оқытылуының себебі – бұл жас кезеңіндегі оқушылардың құқықтық сауатын ұлттық құндылықтармен ұштастыра отырып қалыптастыру қажеттілігі. 10-11-сыныпта аталмыш терминдердің кездеспеуі, ең алдымен, оқу бағдарламасының

күрделі құқықтық нормаларға көбірек көңіл бөлуімен байланысты. Жоғары сыныптарда заңнамалық актілер, мемлекеттің құқықтық жүйе құрылымы сияқты мәселелер тереңдете оқытылады. Ал 9-сыныпта жалпы құқықтық ұғымдармен қатар, салт-дәстүрлердің әдет-ғұрыптық құқыққа қатысын таныстыру – оқушылардың құқықтық мәдениетінің ұлттық негізде қалыптасуына септігін тигізеді.

Ғылыми дәлелділік тұрғысынан, этномәдени құқықтық ұғымдарды оқыту – оқушылардың танымдық белсенділігін арттыратын, тарихи-әлеуметтік жады мен ұлттық бірегейлікті нығайтатын тиімді әдіс. Психологиялық зерттеулерге сүйенсек, жасөспірімдер теориялық құқықтық білімді ғана емес, оның практикалық өмірмен байланысты қырларын меңгергенде оқу материалына деген қызығушылығы күшейеді. Ал этномәдени терминдер – өмірдің нақты көріністерін сипаттай отырып, оқушыларды қоршаған ортасымен тығыз байланыстырады. Бұл оқытудың нәтижелілігін жоғарылатады.

Тілтанымдық талдау тұрғысынан, аталған терминдердің көпшілігі біріккен сөздер мен аналитикалық тіркестер арқылы жасалған. Мұндай сөзжасам үлгілері қазақ тілінің ұлттық болмысына тән. Оқушылар тілдік нормаларды тереңірек түсінумен қатар, тарихи лексиканың қалыптасуын да сезінеді. Нәтижесінде, олар тілдің әлеуметтік, мәдени, құқықтық қызметін кешенді түрде қабылдап үйренеді.

Сонымен қатар, бұл ұғымдардың құқықтық мазмұны – қауымдастықты ұйымдастыру, туыстық байланыстарды сақтау, қонақжайлылық нормаларын реттеу, егде жастағы адамдарды қолдау, табиғи апатқа ұшырағандарға көмектесу, жас ұрпақтың отбасы институтын құрметтеу сияқты әртүрлі әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды қамтиды. Осылайша, ұлттық дәстүрлер мен қазіргі заманауи құқықтық ұстанымдардың арасында сабақтастық бар екенін нақтылауға болады.

Мектеп оқулықтарындағы құқықтық ұғымдар мен терминдердің берілу тәсілі – оқушының жас ерекшелігіне бейімделіп отыратын үдеріс. Алайда тәжірибе көрсеткендей, бірдей терминдер кейде әртүрлі сыныпта әртүрлі немесе қайталама түрде анықталып жатады. Бұл оқушылардың ұғымды бірізді түсінуіне кедергі келтіруі мүмкін. Төменде 9, 10 және 11-сынып оқулықтарындағы бірдей құқықтық терминдерге қатысты ұқсастықтар мен өзгешеліктер кесте түрінде берілді.

2-кесте. Оқулықтағы бірдей терминдердің өсу градациясы

Термин	9-сыныптағы анықтама	10-сыныптағы анықтама	11-сыныптағы анықтама
Азамат- тық құқық	Мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастарды реттеп отыратын құқықтық нормалар жиынтығы.	Тауар-ақшаны және өзге де мүліктік қатынастарды реттейтін құқықтық нормалардың жиынтығы; мүліктік және олармен байланысты емес жеке қатынастар, қатысушы тараптардың бір-біріне тәуелсіз болуы ұстанымына негізделеді.	(11-сыныпта «Азаматтық құқық» терминінің анықтамасы жоқ, орнына «Азаматтық процестік құқық» берілген.)

Неке	(9-сыныпта толық анықтама жоқ; тек «Азаматтық неке» бар.) Азаматтық неке: Ер адам мен әйелдің некеге тұрмай-ақ бірге тұрып, ортақ шаруашылықты бірге жүргізуі.	Ерлі-зайыптылар арасындағы мүліктік және мүліктік емес құқықтар мен міндеттерді туғызатын, заңнамада белгіленген тәртіппен тараптардың ерікті және толық келісімімен жасалған тең құқықтық одақ (отбасын құру мақсатында).	Отбасын құру мақсатында заңмен белгіленген тәртіппен тараптардың еркін және толық келісімі арқылы жасалатын еркек пен әйел арасындағы тең одақ.
Әкімшілік жаза	Әкімшілік құқықты бұзғаны үшін өкілетті органдар – сот, мемлекеттік органдар (лауазымды тұлғалар) қолданатын мемлекеттік мәжбүрлеу шарасы.	Әкімшілік құқықбұзушылық үшін мемлекеттік органдар тағайындайтын шаралар.	(11-сыныпта «Әкімшілік жаза» термині кездеспейді; оның орнына «Әкімшілік жауапкершілік» бар)
Әкімшілік жауапкершілік	Заңдық жауапкершілік түрі. Мемлекеттік органдар мен лауазымды тұлғалар мемлекет белгілеген заңдар мен ережелерді бұзғаны үшін азаматтарға, мекемелерге әкімшілік шаралар қолданады.	Әкімшілік құқықбұзушылық жасалған соң туындайтын жағымсыз салдар (әкімшілік жауаптылық).	Әкімшілік құқықбұзушылық жасағаны үшін берілетін жаза; мақсаты – жаңа құқықбұзушылықтардың алдын алу және оларды жасағаны үшін жазалау (әкімшілік жауапкершілік).
Әкімшілік құқық бұзушылық	Жеке тұлғаның (қасақана немесе абайсызда) құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі; заңды тұлғаның да құқыққа қарсы әрекеті немесе әрекетсіздігі.	Әкімшілік құқық нормаларын бұзу.	Әкімшілік заңнамамен тыйым салынған құқыққа қарсы әрекет; қылмыстық құқықбұзушылыққа қарағанда қоғамға елеулі зиян келтірмейді.
Еңбек құқығы	Еңбек ету үдерісінде қоғамдық қатынастарды реттеп отыратын құқықтық нормалар жиынтығы.	Еңбек функциясы бойынша жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы қатынасты реттейтін құқықтық норма. Еңбек ақысын төлеу, еңбек тәртібі, жұмыс уақытын белгілеу, еңбекті қорғау және т.б. аспектілерді қамтиды.	(11-сыныпта «Еңбек құқығы» термині жоқ, оның орнына «Еңбек даулары», «Еңбек қатынасы», «Еңбек арбитражы» сияқты нақты қолданыстар берілген.)

Еңбек даулары / дауы	Еңбек заңнамасын қолдану мәселелері бойынша жұмыскер мен жұмыс беруші арасында туындайтын келіспеушіліктер; еңбек және ұжымдық келісімшарттарды орындау не өзгерту мәселелеріне қатысты.	(10-сыныпта «Еңбек даулары» термині кездеспейді.)	Қызметкер мен жұмыс беруші арасында Қазақстан Республикасының еңбек заңдарын қолдану, ұжымдық шарттардың және т.б. талаптарды орындау не өзгерту мәселелері жөніндегі реттелмеген келіспеушіліктер.
Еңбек жағдайлары	Ақы төлеу, еңбек тәртібі, жұмыс күні мен тынығу уақыты тәртібі, қызмет көрсету аясын кеңейту, еңбек қауіпсіздігін қорғау және т.б. ... Еңбек жағдайы еңбек өнімділігі мен ұжымдағы көңіл-күйге тікелей әсер етеді.	(10-сыныпта еңбек жағдайлары жөнінде нақты анықтама берілмейді; «Еңбек шарты» және оның мазмұны бар.)	(11-сыныпта «Еңбек жағдайлары» термині кездеспейді; «Еңбек қатынасы» мен «Еңбек дауы», «Еңбек арбитражы» сөз болатыны байқалады.)

Жоғарыдағы кесте 9, 10 және 11-сынып оқулықтарында кездесетін кейбір құқықтық терминдердің қалай анықталатынын салыстыра көрсетеді. Байқап отырсақ, бірдей терминдерге байланысты анықтамаларда:

➤ **Бірізділік пен жүйелілік** толық сақталмайды – бір сыныпта мүліктік қатынастарға басымдық берілсе, келесі сыныпта оған қоса жеке мүліктік емес қатынастар енгізіледі немесе терминнің негізгі мазмұны өзгеріп кетеді.

➤ **Оқушының жас ерекшелігі әрдайым ескерілмейді** – кей тұстарда 9-сыныптағы анықтаманың өзі күрделі, ал 10-сыныпта одан да тереңдетілген күрделі анықтама болуы мүмкін немесе керісінше.

➤ **Қайталама және жаңсақ қолдану** элементтері байқалады – мысалы, «Әкімшілік жаза» 9 және 10-сыныпта ұқсас сипатта берілсе, 11-сыныпта мүлде кездеспейді. Оның орнына «Әкімшілік жауапкершілік» терминінің анықтамасы келеді, алайда 9-сыныпта да «Әкімшілік жауапкершілік» бар. Бұл оқушының ұғымды шатастыруына алып келуі мүмкін.

Азаматтық құқық

9-сыныпта азаматтық құқық мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастарды реттейтіні айтылса, 10-сыныпта оған «тауар-ақшаны және өзге де мүліктік қатынастарды» реттеу деген жаңа формулировка қосылған. 9-сынып оқушысы үшін мүліктік және мүліктік емес қатынастарды жалпы деңгейде білу жеткілікті болуы мүмкін, алайда 10-сыныпта бұған дербестік принципі (тараптардың бір-біріне тәуелсіз болуы) қосылып, құқықтық нормалардың ауқымы кеңейеді. Бұл – негізінен дұрыс қадам, бірақ екі сыныптағы анықтама арасында бірізділік және сабақтастық нақты көрініс таппай жатады. Мысалы, 9-сыныпта «заңмен тыйым салынбаған нәрсенің барлығына рұқсат етіледі» деген азаматтық құқықтың негізгі әдісі аталмайды, ал 10-сыныпта бұл қағида тікелей көрсетілген. Мұндай айырмашылықты түсіндіруші әдістемелік материал болмағандықтан, оқушыларда логикалық алшақтық орын алуы мүмкін.

Неке және азаматтық неке

9-сынып оқулығы «Неке» ұғымына нақты анықтама бермейді, тек «Азаматтық неке» түсіндіріледі. Ал 10-сынып және 11-сынып оқулықтарында «Неке» ұғымына анағұрлым толыққанды және заңнамалық тұрғыдан терең анықтама беріледі. Осы жерде 9-сыныпта

«Неке» ұғымының жалпы құқықтық сипатын бермей тұрып, оның «Азаматтық неке» деген түріне (заңды тіркелмеген, бірақ бірге тұрып жатқан адамдар) ерекше назар аудару – әдістемелік жағынан күмән тудыруы мүмкін. Бір жағынан, оқушылар бұл жаста «қоғамдағы түрлі отбасылық қатынастар» туралы білуі қажет болғанымен, екінші жағынан, заңмен тіркелмеген некенің оқулықта бөлек термин ретінде берілуі – заңды неке мен азаматтық некенің айырмашылығын салыстырып түсінуді талап етеді. 10-сыныпта «Неке – ... тең құқықтық одақ» деп нақты құқықтық нормаларға сілтеме жасалса, 11-сыныпта да ұқсас мазмұн сақталған. Мұнда 9-сыныптағыдай толық айырмашылық жасалмайды, тек бір ізді анықтама қайталанады. Оқушының жас ерекшелігі ескерілсе, 9-сыныпта алдымен жалпы «Неке» ұғымын беріп, содан соң барып оның балама/заңды күшін мойындатпаған түрлері (азаматтық неке) туралы айтылғаны ұтымды болар еді.

Әкімшілік жаза және әкімшілік жауапкершілік

Бұл екі ұғым өте тығыз байланысты: әкімшілік құқықбұзушылық жасаған тұлғаға «әкімшілік жаза» қолданылады, сонымен бірге ол «әкімшілік жауапкершілікке» тартылады. 9 және 10-сыныпта «Әкімшілік жаза» деген арнайы термин бар, ал 11-сыныпта дәл осы термин жоқ. Оның орнына «Әкімшілік жауапкершілік» беріліп, оның мақсаты түсіндіріледі. Шынтуайтында, 9-сыныпта да «Әкімшілік жауапкершілік» термині бар, демек 9-сынып оқушысы әкімшілік құқықтың екі терминін қатар кездестіреді: «Әкімшілік жаза» және «Әкімшілік жауапкершілік». Бұл жерде оларды заңгерлік тұрғыда ажырату керек: жаза – жауапкершілікке тартудың нақты шарасы; жауапкершілік – құқықтық институттың өзі. Мектеп жасындағы оқушылар үшін мұндай күрделі ажырату түсінікті бола бермеуі мүмкін, сол себепті оқулықта анықтамаларды кезең-кезеңімен, қарапайым тілмен беру қажет еді. 10-сынып оқулығында «Әкімшілік жаза» бір ғана сөйлеммен (кодексте көрсетілген шаралар) түсіндіріледі, ал «Әкімшілік жауапкершілік» жағымсыз салдармен шектеледі. 11-сыныпта «Әкімшілік жауапкершіліктің» мәні кеңейіп, «құқықбұзушылықтың алдын алу және жазалау» мақсаты қосылады. Егер бір терминнің 9-сыныпта қысқаша түсіндірмесі беріліп, 10-11-сыныпта біртіндеп күрделене түссе, оқушының түсінуі оңай болар еді; бірақ шын мәнінде олар әр сыныпта қайталанады да, кей жағдайда ұғымдарының шегі өзгеріп кетеді.

Әкімшілік құқықбұзушылық

9-сынып анықтамасы жеке және заңды тұлғалардың «қасақана немесе абайсызда» жасаған құқыққа қарсы әрекеті не әрекетсіздігі деп түсіндіреді. Бұл – толық, нақты анықтама. 10-сынып оны тек «Әкімшілік құқық нормаларын бұзу» деп бір жолмен ғана шектейді, яғни анықтама қысқарады. Ал 11-сыныпта тағы да толықтырылып, «қоғамға елеулі зиян келтірмейді, сондықтан қылмыстық құқықбұзушылықтан өзгеше» деген түсіндірме қосылады. Осылайша, 9-сыныпта берілген кең анықтама 10-сыныпта белгілі бір мағынада жеңілдетіледі, ал 11-сыныпта қайтадан тереңдейді. Бұл – оқулықтардың өзара үйлесімін әлсірететін бір мысал.

Еңбек құқығы және оған қатысты терминдер

9-сыныпта «Еңбек құқығы» – еңбектету дерісінде пайдаланылатын қоғамдық қатынастарды реттейтін нормалар жиынтығы деп анықталса, 10-сыныпта «Еңбек функциясы бойынша жұмыскер мен жұмыс беруші арасындағы қатынасты реттейді» деген мазмұн қосылып, оны нақтылайды. Ал 11-сыныпта «Еңбек құқығы» термині дербес берілмейді, бірақ «Еңбек қатынасы», «Еңбек дауы», «Еңбек арбитражы» деген ұғымдар енгізіледі. 9-сыныпта «Еңбек даулары» анықтама түрінде толық ашылса, 11-сыныпта «Еңбек дауы» деген сәл өзгешелеу нұсқамен қайталанады. Мұндағы мәселесі – 9-сыныптағы анықтаманың өзін кең көлемде беруі (заңнаманы қолдану, ұжымдық шарттарды орындау, өзгерту мәселелері) оқушылар үшін тым ауқымды болуы мүмкін. 10-сыныпта ол мүлде айтылмайды да, 11-сыныпта қайтадан егжей-тегжейлі түсіндіріледі. Мұндай жүйеде «Еңбек даулары» ұғымы 9-сыныпта беріліп, 10-сыныпта түсіндірілмей қалады, нәтижесінде 11-сыныпта қайта шыға келгенде оқушылардың біліміндегі сабақтастық үзілмеуі үшін арнайы түсіндіру қажет болуы мүмкін.

Нәтижелер. Мектеп оқулықтарындағы терминдер бірізділігі – оқыту үдерісінің сәтті жүруінің және оқушылардың пәнге деген қызығушылығын қалыптастырудың басты факторы. Құқық пәні мысалында бұл мәселе ерекше өзектілікке ие, себебі құқықтық сауаттылықты бала жастан дамыту – азаматтық қоғамды нығайтудың негізгі шарттарының бірі. Зерттеу барысында 9, 10 және 11-сыныптарға арналған «Құқық негіздері» пәні оқулықтары салыстырылып, олардың тілдік және терминдік ерекшеліктері талданды. Құқық оқулығындағы терминдердің тұлғасына қарай сандық көрсеткіші төмендегідей болды:

3-кесте. Оқулық терминдерінің тұлғасына қарай сандық көрсеткіші

p/c	Тұлғасына қарай	Саны/ Пайыздық көрсеткіші		
		9-сынып (163 термин)	10-сынып (435 термин)	11-сынып (360 термин)
1	Түбір термин	20 (12,28%)	65 (14,95%)	91 (25,28%)
2	Қосымшалы туынды терминдер	12 (7,38%)	33 (7,58%)	31 (8,62%)
3	Тіркесті, біріккен, құрама, қысқартылған және т.б.	126 (77,34%)	327 (75,18%)	191 (53,05%)
4	Шетгилдік терминдер	5 (3%)	10 (2,29%)	47 (13,05%)

Сондай-ақ кеңес кезеңіндегі оқулықтармен және шетелдік тәжірибемен салыстыра отырып, бірқатар нәтижелерге қол жеткізілді.

1. Тарихи сабақтастық. Алаш кезеңінде А.Байтұрсынұлы, М.Дулатұлы, Ж.Досмұхамедұлы, Ж.Аймауытұлы, С.Кәрібайұлы сияқты қайраткерлер ұлттық тілде оқулық жазу арқылы құқықтық терминдерді қазақша қалыптастырудың іргетасын қалады. Кеңес заманында терминологиялық үрдіс орталықтандырылып, орыс тілінің ықпалы күшейді. Қазіргі оқулықтарда осы екі кезеңнің де іздері бар.

2. Оқулықтардың мазмұндық айырмашылығы.

9-сыныпта базалық ұғымдар, жеңілдетілген түсініктемелер; 10-сыныпта құқық салаларына тереңдеу, терминдердің күрделенуі; 11-сыныпта халықаралық және конституциялық құқық, мемлекеттік билік тармақтары секілді ауқымды тақырыптар. Тиісінше, терминдер де күрделеніп, анықтамалар көлемі ұлғайып отырады.

3. Терминдердің бірізділік дәрежесі. Терминдердің көпшілігі соңғы оқулықтарда біршама тұрақталғанымен, әлі де әртүрлі нұсқада қолданылатын немесе аудармасы біркелкі емес терминдер кездеседі. Мысалы, «құқықбұзушылық субъектісі», «ювеналды юстиция», «партисипативтік рәсім», «антидемократиялық режим» т.б.

4. Күрделі анықтамаларды жеңілдету қажеттігі. Құқықтық анықтамаларды оқушыға түсінікті, қысқа, көрнекілікпен берілуі керек. Ұзын-сонар сөйлемдер пәнге деген қызығушылықты азайтады. Кесте түрінде берілген мысалдар мұның қаншалықты маңызды екенін көрсетеді.

5. Шетелдік тәжірибені қолдану. Ағылшын тіліндегі оқулықтарда терминдер көбіне қысқа анықтамамен бірге мысалдар немесе иллюстрациялар арқылы беріледі. Бұл әдісті біздің оқулықтарға бейімдеп енгізудің маңызы зор.

Қорытынды. Алаш қайраткерлері қалыптастырған ұлттық тілде оқулық жазу дәстүрінің кеңес кезеңіндегі орталықтандырылған терминжасаммен астасып, қазіргі уақытқа дейін жалғасып келе жатқаны байқалады. Бұл бір жағынан тарихи сабақтастықты көрсетсе, екінші жағынан орыс тілінің ықпалынан толық арылмағанын да аңғартады. Оқулықтардың мазмұндық айырмашылығына келсек, 9-сыныпта базалық ұғымдар мен жеңілдетілген түсініктемелер басым болса, жоғары сыныптарда халықаралық және конституциялық құқық секілді күрделі тақырыптар қамтылып, терминдердің күрделене түсуі оқушылардың танымдық деңгейіне сәйкес жүргізілетінін дәлелдейді.

«Құқық негіздері» пәнінің оқулықтарындағы терминдерді біріздендіру - оқушының пәнді игеруін жеңілдетіп қана қоймай, жалпы мемлекеттік тілдің ғылымилық деңгейін

арттыруға үлес қосатын маңызды қадам. Алаш кезеңінен қалыптасқан ұлттық термин жасау дәстүрін жалғастыра отырып, кеңестік және тәуелсіздік кезеңдеріндегі тәжірибені тұтас ұштастыру, ағылшын тіліндегі құқықтық терминологияның үлгілерін зерделеу және бейімдеу, сонымен қатар оқушылардың танымдық деңгейін ескеру – болашақта осы саладағы жұмыстың негізгі бағыттары болмақ. Терминологиялық комиссиялар, әдіскерлер, филологтер және заңгерлер бірлесіп, бірыңғай сөздіктерді жасап, оқулық авторларына ұсынуы қажет. Сонда ғана мектеп оқулықтарында құқық саласындағы ұғымдар біркелкі, түсінікті және ғылыми негізделген деңгейде беріледі. Бұл өз кезегінде болашақ ұрпақтың құқықтық сауаты мен азаматтық белсенділігін арттыруға ықпал етеді.

Әдебиеттер

1. Саметова Ф. Мектеп оқулықтарының сапасын анықтаудағы апробация критерийлері // Педагогикалық ғылымдар сериясы. №4 (69). – 2021. – Б. 84-92. DOI: <https://doi.org/10.26577/JES.2021.v69.i4.08>.
2. Байтұрсынұлы А. Тіл тағылымы (оқулықтар мен мақалалар жинағы). –Павлодар: Павлодар мемлекеттік университеті, 2008. – 171 б.
3. Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі. Жаңартылған білім беру бағдарламасы бойынша «Құқық негіздері» пәнінің оқу бағдарламасы (9-10 сыныптарға арналған). – Нұр-Сұлтан: Ы. Алтынсарин атындағы ҰБА, 2019.
4. Құрманбайұлы Ш., Құлманов С. Қазақ терминжасамы: дәстүрлі үдерістер және қазіргі даму бағыты // Еуразия гуманитарлық институтының ХАБАРШЫСЫ №4/2023. – Б 107-129. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.08>.
5. Хасанұлы Б. Қазақ тілін дамытудың Ахмет Байтұрсынұлы негіздеген жолдары және тілдің мемлекеттік мәртебесін жүзеге асыру мәселелері // Мемлекеттік тіл: бүгінгі мен болашағы. А.Байтұрсынұлының 125 жылдығына арналған республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. Құраст.: Т.Ж. Алпысбаев. – Астана: Елорда, 1998. – 248 б.
6. Айтбаев Ө. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Арыс, 2007. – 250 б.
7. Kato Bukenya T. The Role of Plain Language in Legal Documents. Eurasian Experiment Journal of Humanities and Social Sciences, 6(1). -2025. Pp. 18-21. URL: https://kiu.ac.ug/assets/publications/3418_the-role-of-plain-language-in-legal-documents.pdf.
8. Құқық негіздері: Оқу құралы /Б.Ә. Алтынбасовтың редакциялығымен. – Астана: Мастер По, 2012. – 336 б.
9. Oxford Dictionary of Law (8th ed.). – Oxford: Oxford University Press, 2015. –1368 p.
10. Barabino S. Cultural, textual and linguistic aspects of legal translation: A model of text analysis for training legal translators // International Journal of Legal Discourse. Volume 5 (2). 2020. – P. 285-300. DOI: <https://doi.org/10.1515/ijld-2020-2037>.
11. Байтұрсынұлы А. Заң сөздері туралы // Қазақ газеті, 1914. – №12.
12. Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы. Монография. Екінші кітап. – Алматы: Мектеп, 2017. – 656 б.
13. Ибраева А.С., Гончаров С.Б. Құқық негіздері. 9-сынып. – Алматы: Мектеп, 2019. – 161 б.
14. Ибраева А.С., Есетова С.К., Ищанова Г.Т., Гончаров С.Б. Құқық негіздері. Жалпы беретін мектептің жаратылыстану- Қ74 математика бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2019. – 296 б.
15. Ибраева А.С., Еркінбаева Л.К., Назарқұлова Л.Т. Құқық негіздері. Жалпы беретін мектептің жаратылыстану-Қ74 математика бағытындағы 11-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2020. – 288 б.
16. Жүкешев Қ.М., Сапарғалиев Ғ.С., Асанбекова Г.С. Адам. Қоғам. Құқық. Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2005. – 255 б.
17. Coleman J. L., Scott J. Sh. The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law (Revised ed.). Oxford University Press, 2004. – 1041 p.

Т.Б. РАМАЗАНОВ, А.Ә. СОЛТАНБЕКОВА

Институт языкознания имени А. Байтурсынова, Алматы, Казахстан

Ш.А. ШОРТАНБАЕВ

Казахский национальный университет имени Аль-Фараби, Алматы, Казахстан

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕРМИНОВ В ШКОЛЬНЫХ УЧЕБНИКАХ (НА ПРИМЕРЕ ПРЕДМЕТА «ОСНОВЫ ПРАВА»)

Аннотация. В статье (с лингвистической точки зрения) анализируется проблема терминологии в школьном учебнике по дисциплине «Основы права». В частности для обеспечения единства терминов и повышения их понятности для учащихся сравниваются языковые особенности учебников разных исторических периодов и современных учебников.

Актуальность исследования объясняется тем, что в учебниках периода «Алаш» были заложены основы формирования правовых понятий, когда преобладала тенденция адаптации юридической лексики к казахскому языку и их отождествление с национальными понятиями. В учебнике советского периода «Этика. Общество. Право» и других учебниках того же периода заметно, что ряд терминов претерпел изменения под влиянием идеологии. А в учебниках до 2010 г. и после 2017 г. предпринята попытка объединить термины в единую систему, приблизив их к международному опыту (в соответствии с процессом глобализации).

В данной статье исследуется, насколько содержание и язык учебников соответствуют возрастным особенностям. В этом контексте определяются методы и приемы освоения терминов через сопоставление правовых терминов с «Оксфордским словарем» на английском языке. Исследуется уровень роста и усложнения терминов, то есть их градация, оценивается их влияние на повышение правовой грамотности и общей правовой культуры учащихся. Термины в области права, часто встречающиеся в школьных учебниках, такие как гражданское право, уголовное право, административное право, международное право и т.д., подтверждаются статистическими данными.

Научная новизна работы заключается в выявлении преемственности в развитии терминологии правовой сферы путем сопоставления современных школьных учебников (после 2010 г.) и исторического опыта.

Практическая значимость исследования заключается в повышении понятности стандартизированных терминов для учащихся, улучшении качества понятий, используемых в преподавании предмета права, и укреплении качества правового образования.

Источником исследования служат термины из учебника «Основы права» для 9–11 классов. Для анализа терминов периода «Алаш» и советского периода использованы методы контент-анализа, а для сопоставления с «Oxford Dictionary of Law» на английском языке — сравнительный и статистический анализ.

Ключевые слова: терминология, школьный учебник, гражданское право, основы права, единство.

T.B. RAMAZANOV, A.A. SOLTANBEKOVA

A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

SH.A. SHORTANBAYEV

Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

LINGUISTIC FEATURES OF SCHOOL TEXTBOOKS TERMS (BASED ON THE EXAMPLE OF THE SUBJECT “FUNDAMENTALS OF LAW”)

Annotation. The article analyzes the problem of terminology in the textbook on the subject “Fundamentals of Law” for schoolchildren from a linguistic perspective. To ensure terminological consistency and enhance comprehension for students, linguistic features of textbooks from different historical periods are compared with contemporary ones. The relevance of the research is explained by the fact that the textbooks of the “Alash” period laid the foundations for the formation of legal

concepts, when the tendency to adapt legal vocabulary to the Kazakh language and their identification with national concepts prevailed. In the Soviet-era textbook “Ethics. Society. Law” and others, it is noticeable that a number of terms have undergone changes under the influence of ideology. Meanwhile, textbooks prior to 2010 and after 2017 sought to unify terms within a single system, making them more internationally aligned in step with globalization.

This paper examines how well the content and language of these textbooks match students’ age-related needs. In this context, it identifies methods and techniques for mastering terminology by comparing legal terms with the English “Oxford Dictionary of Law.” It evaluates the progression and complexity of terms, assessing their role in enhancing students’ legal literacy and overall legal culture. Additionally, frequently used legal terms in school textbooks, such as civil, criminal, administrative, and international law, are validated through statistical data.

The scientific novelty lies in revealing continuity in legal terminology development by contrasting modern textbooks (post-2010) with historical examples.

Its practical significance lies in making standardized terms clearer for learners, improving legal concept quality, enhancing legal education standards.

The main source of this study is terms from the “Fundamentals of Law” textbook for grades 9–11. Content analysis was used for the “Alash” and Soviet periods, while comparative and statistical methods contrasted these terms with the “Oxford Dictionary of Law.”

Keywords: terminology, school textbook, civil law, fundamentals of law, consistency.

References

1. Sametova F. Mektep oqulyqtarynyñ sapasyn anyqtaudağy aprobasia kriterileri // Pedagogikalyq ғылымдар seriesy. №4 (69). – 2021. – B. 84-92. DOI: <https://doi.org/10.26577/JES.2021.v69.i4.08>.
2. Baitürsynұлы A. Tıl tağylymy (oqulyqtar men maqalalar jinağy). – Pavlodar: Pavlodar memlekettik universiteti, 2008. – 171 b.
3. Qazaqstan Respublikasy Bılım jáne ғылым ministrлігі. Jañartylğan bılım beru bağdarlamasy boiynşa «Qūqyq negizderi» pānınıñ oqu bağdarlamasy (9-10 synyptarğa arnalğan). – Nūr-Sūltan: Y. Altynsarin atyndağy ŪBA, 2019.
4. Qūrmanbaiұлы Ş., Qūlmanov S. Qazaq terminjasamy: dāstūrlı ūderister jáne qazırғы damu bağyty // Eurazia gumanitarlyq institutynyñ HABARŞYSY №4/2023. – B. 107-129. DOI: <https://doi.org/10.55808/1999-4214.2023-4.08>.
5. Hasanұлы B. Qazaq tılın damytudyñ Ahmet Baitürsynұлы negizdegen joldary jáne tılđıñ memlekettik mārtebesin jūzege asyru māselerі // Memlekettik tıl: būğını men bolaşağy. A.Baitürsynұlynyñ 125 jyldyğyna arnalğan respublikalyq ғылыми-teorialyq konferensia materialdary. Qūrast.: T.J. Alpysbaev. – Astana: Elorda, 1998. – 248 b.
6. Aitbaev Ō. Qazaq tıl biliminiñ māselerі. – Almaty: Arys, 2007. – 250 b.
7. Kato Bukenya T. The Role of Plain Language in Legal Documents. Eurasian Experiment Journal of Humanities and Social Sciences, 6(1). – 2025. – P. 18-21. URL: https://kiu.ac.ug/assets/publications/3418_the-role-of-plain-language-in-legal-documents.pdf.
8. Qūqyq negizderi: Oqu qūraly /B.Ō. Altynbasovtyñ redaksialyğymen. – Astana: Master Po, 2012. – 336 b.
9. Oxford Dictionary of Law (8th ed.). – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 1368 p.
10. Barabino S. Cultural, textual and linguistic aspects of legal translation: A model of text analysis for training legal translators // International Journal of Legal Discourse. Volume 5 (2). 2020. – P. 285-300. DOI: <https://doi.org/10.1515/ijld-2020-2037>.
11. Baitürsynұлы A. Zañ sözderi turaly. Qaza» gazeti, 1914. №12.
12. Qoigeldiev M. Alaş qozğalysy. Monografiya. Ekinşi kitap. – Almaty: Mektep, 2017. – 656 b.
13. İbraeva A.S., Goncharov S.B. Qūqyq negizderi. 9-synyp. – Almaty: Mektep, 2019. – 161 b.
14. İbraeva A.S., Esetova S.K., İshanova G.T., Goncharov S.B. Qūqyq negizderi. Jalpy beretin mekteptiñ jaratylystanu- Q74 matematika bağytyndağy 10-synybyna arnalğan oqulyq. – Almaty: Mektep, 2019. – 296 b.

15. İbraeva A.S., Erkinbaeva L.K., Nazarqūlova L.T. Qūqyq negızderi. Jalpy beretin mekteptiñ jaratylystanu-Q74 matematika baǵytyndaǵy 11-synybyna arnalǵan oqulyq. – Almaty: Mektep, 2020. – 288 b.
16. Jūkeşev Q.M., Saparǵaliev Č.S., Asanbekova G.S. Adam. Qoǵam. Qūqyq. Jalpy bilim beretin mekteptiñ 9-synybyna arnalǵan oqulyq. – Almaty: Mektep, 2005. – 255 b.
17. Coleman J. L., Scott J. Sh. The Oxford Handbook of Jurisprudence and Philosophy of Law (Revised ed.). Oxford University Press, 2004. – 1041 p.

Авторлар туралы мәлімет:

Рамазанов Талғат Бекболатұлы – философия докторы (PhD), А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкері, Алматы, Қазақстан.

Рамазанов Талгат Бекбулатович – доктор филологии (PhD), научный сотрудник института языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Ramazanov Talgat Bekbolatovich – Doctor of Philosophy (PhD), researcher at the A.Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Солтанбекова Альфия Әбдікенқызы – филология ғылымдарының кандидаты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты Грамматика бөлімінің меңгерушісі, Алматы, Қазақстан.

Солтанбекова Альфия Абдикеновна – кандидат филологических наук, заведующий отделом грамматики Института языкознания имени А.Байтұрсынова, Алматы, Казахстан.

Sultanbekova Alfiya Abdikenovna - Candidate of Philological Sciences, Head of the Grammar Department of the A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan.

Шортанбаев Шоқан Амангелдіұлы – филология ғылымдарының магистрі, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің аға оқытушысы, Алматы, Қазақстан.

Шортанбаев Шокан Амангелдиевич – магистр филологических наук, старший преподаватель Казахского национального университета имени аль-Фараби, Алматы, Казахстан.

Shortanbayev Shokan Amangeldievich – Master of Philological Sciences, Senior Lecturer at Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan.